

Az elmondottakat tekintetbe véve s a byzanti és római írók helyeit a szittyákkal határos többi népekről szem előtt tartva, közép és keleti Európa az ó korban népesség szerint következőleg volt felosztva. A Kárpátoktól kezdve felfelé az Odera és Dnieszter közt szarmata szlávok laktak. Ezekről délnek a mai Erdély- és Oláhország közepéből kiindulva laktak a Strabo és Ovidius által is közös néven gétáknak nevezett népek, kik között a dákok csak idővel a többinél hatalmasabbá és uralomra jutott néptörzs valának. Az Ister alsó részétől a Kaukázusig s innen be Ázsiába szakadatlan láncolatban a cutrigur és utrigur, egymással rokon szittyá népraj tanyáztak. Ezek felett a Moetis tó felénk eső északi szélétől kezdve a Balt tenger iránt a góthok tanyáztak,¹⁵ kik alkalmasint a vandálokkal érintkeztek északon. Vagyis a szarmata szlávok, mint egy nagy sziget voltak környezve keleten északon s nyugatról germánfajú népek által. Délről a géták közt s a Kárpátoktól lefelé találkozó egyes szláv törzsek kapcsán érintkeztek az Ister jobb partján lakó scord és thrák fajokkal. A cutrigur és utrigur szittyák a mai Dobrudzsától kezdve egy ék gyanánt mindinkább szélesedtek a Kaspi tóig és a Kaukázusig s érintkeztek tovább keletre és délre a zabeir hunnokkal. A góthoktól keletre s a bolgárok felett a Tanais és Volga mentén az Uralnak s innen tovább laktak a régi írók által iperboreusoknak nevezett nomád szittyák. Midőn a népvándorlás megindultával a hunnok egész Európát kavargásba hozták, az átázott földön tova gördülő kerék

¹⁵ Procopius De bello Gothico IV. 4., bonni kiadásban vol. II., pag. 474.

gyanánt, melyhez a sár hozzá tapad s ebből egyes darabokat majd lehány és visszahagy s újat szed fel, és a mely az előtte levő idegen anyagot maga előtt tolja vagy félrelöki: az útjokban talált rokon szittyákat majd magukhoz vonták, majd távolabb letették vagy magukból váltak ki egyes visszamaradó lakhelyet cserélő törzsek; az előttök levő góthokat pedig részben szövetségre kényszeríték, részben tölték be őket Dácián és Pannonián keresztül nyugoti Európába. A szlávok egyes részeit meghódították, a többieket útjokból félre lökték. Mivel a nyugoti írók szerint a hunnok éjszakkéleti irányból ereszkedtek le a Duna, Tisza síkjaira s ütötte itt fel Attila az ő székvárosát, több mint valószínű, hogy a hunnok azon iperboreus szittyák közül voltak, kik közvetlen a bolgárok felett a góthokkal szomszédosan a Don és Volga folyók közepe iránt az Ural hegyek felé laktak. —

13. — Hogy mi volt a népvándorlás indító oka, ezt a történetírók mai napig sem fejtették meg. Két byzanti író egyetértőleg említi, hogy I. Constantin császár idejében a bolgárok fejedelme őt fiára hagyta birodalmát, de ezek egymással összeveszván, csak a legöregebb maradt vissza a régi hazában a Volga mellett, hol a hozzá láú törzsek még Kr. sz. u. 634 évig laktak. Másik testvér a Tanaison túl költözött a bolgár nép egy rajával s elfoglalta azon területet, melyet egyfelől dombok, a tenger felől nagy mocsarak környeznek s azt a bolgárok saját nyelvökön Oglon-nak nevezték. Ekként jutottak el a bolgárok, teszi hozzá a byzanti író, a kazaro szomszédoságából az Euxinuson túli részekre. Egy másik író kiagyanezt elbeszéli, azon különbséget teszi, hogy a kiránduló királyfi a Borysthene és Tyras folyókon

áthajózva. Olgus folyón túl telepedett le. Ezen összevetésből az tűnik ki, hogy ezen bolgárok a Prúth folyó mellékén állapodtak meg. Eme bolgárok letelepedését meggátlandó, Constantin császár az Isteren hajókon vitt sereget ellenük, de láb-betegsége miatt kénytelen volt visszafordulni, mit azok látva, az arra lakó szlávok közé mennek s ezeket leigázva, így foglalták el azon részt, mely egyfelől az avarok lakhelyéig, másfelől a keleti császárság határáig terjed. (Megjegyzendő, hogy az író az avarok és bolgárok 6. századbeli viselt dolgainak leírása közben szövi be ezen elbeszélést.) A harmadik királyfinak népét adófizetőjükké teszik a kazarak egészen a tengerig s azok maradnak 671-ig, mikor a kazarak és görögök közti háború kitörésekor kiköltöznek az Ister mellékére. A legfiatalabb királyfi a keleti császároknak adófizetője lesz; végre a korra nézve harmadik királyfi a bolgárok egy törzsével beköltözött Pannoniába, ahol — teszi hozzá az író — most a varok laknak és az ottani népekkel szövetséget kötve éltek. Eddig a két byzanti író.¹⁶ Ezen leírásból három dolog bizonyos. Tudniillik a bolgárok, ha nem is egészen, de részben legalább okozói voltak a népvándorlásnak s ezt Európában úgy szólván ők indítják meg és nem a hunnok. Ezek a bolgárok által felkavart tájakra inkább csak hódítani mennek, itt megerősödnek s azután járnak Európa közepébe felkeresni az akkor leghatalmasabb nemzeteket, hogy velük fegyvereiket összemér-

¹⁶ Nicephorus Constantinop. De rebus post Mauricium gestis. Bonni kiadás 38—40 lap. — V. ö. Georgii Cedreni Hist. Comp. U. a. kiadás volum. I. 546. lap.

jék. Továbbá a bolgárokkal a Volgán túl kazarak voltak szomszédosok s hogy ezek később a Tanaison túl mennek a Kaspi melletti ős hazájokból, ehhez keletről újabb lökésnek kellett jönni, mely előttök kényszerítette az avarokat kiköltözni. Végre mikor az avarok már hazánkban voltak, közöttök bolgárok laktak. Hogy ez való volna, Hunfalvy Pál, érdemekben gazdag tudósunk egyik bíráló cikkében kétségbe vonja. Ámde egy másik író szintén említi, hogy a Duna mellett, mikor a görögök az avarok ellen harcoltak s mikor még az avarok után tolakodó bolgárok az Ister bal partján a Fekete tenger felől laktak, hazánkban csakugyan voltak bolgárok s az eseményekből következik, hogy ezek csak benszülöttek lehettek. Később erről bővebben fogunk megemlékezni.

Az eddigiekben nyugatról keletnek nyomoztuk a szittyák lakhelyeit, összeköttetéseket és érintkezéseket úgy maguk közt, mint a velük szomszédos idegen népekkel. Most a folytatélagos nyomozást kezdjük meg délkeletről Ázsiából a byzanti írók által kezünkbe adott vezérfonal alapján, egymás mellé állítva azok szétszórt adatait.

Hogy délkeletről a szittyák törzsei lenyultak egészen a régi Assyria és Babyloniáig, majd az ezek területén keletkezett Parthiáig, kétségen kívül helyezi Strabo, midőn említi, hogy a Parthusok egy időben szittyákkal szövetkezve valának. Az ő idejében Parthia fővárosa Seleucia volt, melynek közelében állott Ctesiphon. A parthusok fejedelmei télen át ezen várost választák tartózkodó helyül, egyrészt enyhe levegője miatt, másrészt pedig azért, hogy a szittyák és katonáskodó nép folytonos beszállásoláával a fővá-

rost Seleuciát ne zaklassák.¹⁵ E szerint a szittyák egy része már régen megismerkedett Assyria és Babylonia földével s később, mint alább látjuk, ott gyakran megfordultak. Hogy ezen érintkezés nem volt hatás nélkül életmódjukra, kormányzati formáikra s viseletükre, azt nemcsak a byzanti írókból tanulhatjuk meg, hanem ezen munka folytatásában ki fog derülni, hogy a magyarok a vizek kezelésében tökéletesen az Euphrát és Tigris folyókról feljegyzett eljárásokat követték azonnal hazánk elfoglalása után s még állami berendezkedésükben, itteni javaik kezelésében is híven a parthusokat utánozták s csak az idő és hely követelményeihez képest, hogy itteni létüket az európai népelettel összhangzásba hozhassák, idomítottak át egyet-mást a frankok capitula-rejai szerint.

Már Dio Cassius megjegyzi, hogy a parthusok királyait közös sirba temették, melyet Antonius Caracalla dult fel s katonáival a csontokat széthányatta.¹⁶ Tehát épp úgy, mint a törökök feldúlták a magyar királyok székesfehérvári közös sírját. Zosimus byzanti író szerint a parthusok váraikat az Euphrát mellé két folyóvíz torolatához szigetre építették s azokat palánkokból és földsánczokból alkották.¹⁷ Tehát épp úgy, mint a magyarok az Árpádtól származó királyaink idejében s még később is. Továbbá ugyanazon író említi, hogy a parthusok királyaiknak falakkal kerített vadaskerteket készítettek. Ezen falakat a római katonák elrontván, a

vadak szétfutottak. A magyarok királyairól ismeretes és oklevelekből igazolható, hogy külön conditionariusaik által kezelt híres kertjeik voltak a Csallóközben, a Csepelszigeten, Ó-Budánál, Buda alatt Promontor felé. Ismét külön conditionariusaik által vadaskerteket tartottak s azok kíséretében jártak vadászni. Többek közt nevezetes vadaskertjük volt Zólyom vármegyében.²⁰ A hidak építésében a parthusok kitűnő mesterek valának s azok látása buzdította Traián császárt hasonlók készítésére és, mint más helyen említve van, moesiaí bídjához Parthia mellől vitt építőmestert. Hogy a szittyák ebben is taníhattak a parthusoktól valamit, bizonyítja, hogy az avarok N. Károly előtt 200 évvel, s pedig saját maguk mesterei által, a Szávát áthidalták s a magyarok Árpádkori okleveleiben mindenfelé tömérdek hidakról olvashatunk; nemcsak, hanem még az Aldunán is hidat vertek, oly korban, mikor a byzantiakon kívül Európában egyetlen egy más népről sem olvashatunk ilyesmit.

Mindjárt, a mint Attila halála után a hunnok szereplése megszűnik, a keleti császárság történelmében a Kaspi tengertől délre tanyázó szittyák a persák közelében h u n n néven kezdenek feltűnni. Egyik byzanti író szerint az itteni z a b e i r h u n n o k bizonyos ideig persáknak voltak alávetve. (Ebből gyanítható, hogy részben a persa hatalom-terjeszkedés is közreműködött a népvándorlás megindításához.) De úgy látszik, I. Justinian császár uralkodásának kezdetén, mint ennek szöveg-

¹⁵ Strabónak Falconer-féle kiadásában lib. XVI., pag. 1055. —

¹⁶ Dionis Cassii Hist. Romae l. LXXVIII.

¹⁷ Zosimus: lib. II. c. 15.

²⁰ Fejér Gy. Cod. Dipl. III. 2., pag. 394. Ugyanezen vadaskertről 1274-ben mondja IV. László: „supra hortum nostrum ferarum inter duo fossata.“ (U. annál V. 2., pag. 188.)

ségei Balmach, Cutilsis és Iliger nevű vezérek alatt) nemcsak megszabadulnak a persák befolyása alól, hanem támadólag lépnek fel a különböző törzsek majd a keleti császárok, majd a persák, majd egymás ellen hadakoznak. I. Justinian alatt egyik törzsük Colchisban harcol és szerepelnek a persa birodalom sorsának intézésében. Ugyanis 480 évben a persák által megölt Peroses király trónját Cabades foglalja el, de 495-ben ezt a persák elűzik, mire a hunnokhoz menekül, kik őt, seregeikkel segítve, visszaültetik trónjára 490. évben s még 30 évig uralkodik.²¹ Ez idő alatt tehát a persákkal jó viszonyban voltak. Másik író előrebocsátva, hogy a zabeir hunnokok fejedelemségre voltak oszolva, melyek közül némelyek a persákkal, némelyek a rómaiakkal éltek barátságban, I. Justinian alatt háborukat viselnek s ellenségeiket a nehezen hozzáférhető várak ostrománál egy egészen új szerkezetű ostromgéppel lepik meg, minőt addig sem a byzantiaiak, sem a persák nem ismertek. Az író elbeszéléséből kivehető, hogy ezek Parthia szélén éjszak felől lakó hunnokok voltak.²² Harmadik byzanti író szerint a hyperboreus szittyák egy időben bekalandozták Baby-loniát, Assyriát s déli Ázsiát Indiáig. A médeket, persákat és parthusokat leigázták. Azután felfelé fordultak Iberiába (a Fekete tenger és Kaspi tó közötti terület). Majd átmenvén az Euphrát folyón, Syriában foglaltak és a turkokat meghódoltatták. Itt tehát az író ismét az

²¹ Agathiae Hist. Bonni kiadásban pars III. pag. 177., 234., 267.

²² Procopius De bello Gothico. lib. IV. II., bonni kiadásban: Procop. vol. II., pag. 509.

Assyria helyén keletkezett Parthiával határos szittyákról beszél s a turkok elnevezés alatt, melyet a byzanti írók a magyarokra is használnak, a mai törökök elődei értendők, kik tehát régen Syria felett az Euphrát jobb partján laktak és a szittyáktól a parthusok és persák, örmények választák el. — »Végre (folytatja az író a szittyákról) az assürök, persák s chaldok műveltebb szokásait elsajátítván, — — azoknak erkölceit, intézményeit ruházatban, fényes életmódban s az élet egyéb örömeiben fogadták, el.« Régi öltönyeik helyett arannyal átszőtt selymet viseltek, fegyvereiket kopjával és nyíllal cserélték fel. Közölük a turkok (itt már nem a törökök értendők, hanem egyik szittyá hunn-néptörzs) az Euphrát és Arabes folyók közti részt elfoglalták s velük a byzanti császárok a többi szittyák ellen hadakoztak is.²³ Itt tehát az Örményország alatti vidék értendő s eme szittyák a törökök szomszédságába jutottak. Később ismét kiszorítottak innen a szittyák s keleti turkok elnevezéssel, hová a byzanti írók a kazaro-kat is befoglalják, ismét Parthia és Persia felett szerepelnek, honnan lassankint távolodnak a Kaspi tó, majd a Volga mellé kazar testvéreik közvetlen szomszédságába.

Hogy a most említett szittyák, jelesen turkok közt a magyarok ott voltak, azt egy negyedik író kétségen kívül helyezi. Ez ugyanis a hunnokról beszélvén, kik

²³ Nicephori Gregorii Byzant. Hist. lib. II., IV., bonni kiadásban: Niceph Gregor. vol II., pag. 34, 40, 81, 82.

Parthia felett éjszakkeleti irányban laknak, említi, hogy ezeket a persák, kiket egyidőre adófizetőjökké tettek, nevezték el turkoknak. Azon idő alatt meggazdagodtak, nagy fényvel éltek és nem csak fegyvereiket, hanem még ruháikat s lovaik szerszámaait arannyal kiverve viselték. Végre a persák Mauritius császár uralkodásának idején lerázták a jármot s őket kifosztották. Itt tehát a mai Persiának azon éjszaki része értendő, mely Örményország alatt az Urumjaától keletnek terül el. Ismeretes, hogy épen Mauritius császár idejében a 6. század közepén a persák hódításai miatt a byzanti császárság baja igen meggyült keleten. Valószínű tehát, hogy az írók által említett szittyák s különösen a keleti turkok a persák elől hátráltak, mert ugyanazon író Mauritius idejére vonatkozólag már mint a Kaukázus felől levőket említi a szittyákat. Szerinte ezek követeket küldenek a byzanti császárhoz levéllel, melyben a kagán (a szittyák uralkodója) magát hét nemzet és hét világ-kliam urának mondja, ki az avarokat is legyőzte és ezért tudtul adja a byzanti császárnak, hogy azon avarok, kik Pannoniában vannak, (Mauritius császár idejében az avarok hazánk déli részeit már elfoglalták) csak bitorolják e nevet; mert az avarok egy része Indiától 150 stadiumra lakó taugasztokhoz, másik része az ezekkel szomszédos mucritokhoz menekült. Ő egyszersmind (t. i. a kagán) meghódította az ogor nemzetet, melynek legrégibb fejedelmei Var és Chun nevet viseltek, mely név némely nemzetségekre is átszármazott. Ezeknek egy része (I.) Justinian

császár idejében Európába ment*, fejedelmök kagán címet vett fel, midőn itt Sarcelunnugur és Zabairhunn nemzetségek hozzájuk jöven, őket avaroknak képzelve, ajándékokkal engesztelték meg. Ezt látva, hogy őket avaroknak hiszik, vették fel az avar nevet. Eddig a hunn kagán követtségének levélbeli tartalma. Most a byzanti író ismerteti röviden ama hunnok vallási kultusát, mely tökéletesen egybevág halhatlan Ipolyink által ismertetett magyar mythológiával.¹⁴ Épp ezért mindkét byzanti íróból most közlöttek első sorban a magyarokra vonatkozólag.

Ezek után az ázsiai szittyá hunn fajokról a földrajzi képet következőleg állíthatjuk össze. A szittyá hunn faj ék gyanánt lenyult egészen Parthiáig, hol a turkoknak nevezett rész szövetségben állott a parthusokkal egészen a római hódítás korszakáig, vagyis a triumvirek idejéig. A rómaiak megbolygatván e szövetséget, ezen oldalról nyugton viselték magukat, de másfelől a velők határos persákkal annál többet bajlódtak, hol győzve, hol legyőzve. Legelőre tolt ékszügletükben érintkeztek a Palestinán és Syrián át felhatoló szaracénokkal és a törökökkel. Továbbá éjszak felől Armeniával határosan kiterjeszkedtek a mai Persia éjszaki darabján a Kaspi tó aljáig, keletre pedig az Oxus folyó vidékére. A Kaspi tó hosszában laktak a kazarok; ezektől keletre az Aral tó iránt az avarok, dél felől érintkezve a keleti turk néven nevezett, Persiával határos űrzsekkkel. Az Aral

* A hunn kagán ezen elbeszélését igazolja Agathias byzanti írónak épen I. Justinian korára vonatkozó része.

¹⁴ Theophilacti Simocattae Hist. III. 6., lib. VII. 7. Bonni kiadásban 124, 282-288. lapokon.

tótól keletre és délkeletnek laktak a kunok és bessenyők más ugor fajokkal. Midőn a legalsó déli ékben levő keleti turkokat szorították a persák, majd, mint azonnal megemlítjük, a hódító szaraczenok: azok nyomták az avarokat, kik I. Justinián császár korát megelőző években a kazarak és bessenyők közt felvonultak a Volga és Tanais közé, a hunnok után ide leereszkedő szlávokat elűzték, részben pedig rabszolgáikká tévén, további vándorlásukban magukkal vivék. Ezen részekben csak pihenőt tartva, a Fekete tenger mellékén a hunnok kivándorlása után hátra maradt cutrigur és utrigur törzsek egy részét felszedve, a Pruth és Borysthenes közt lakó bolgárokat északra kikerülve, a mai Moldován keresztül elárasztották Mysiát, innen háborgatták Thráciát, majd végre az Aldunán és Dácián keresztül behatoltak hazánk déli részeibe s alapítottak birodalmat, a bolgárokat mindenütt hátukban hagyva. Az avarok elvonulása után ott hagyták a kazarak Kaspi melletti régi hazájokat, ezt elfoglalták a magyarok s így kerültek a bessenyők és kunok hátukba. Majd nemsokára a kazarak a Tanais és Borysthenes közt a bolgárok szomszédságába a régi Chersonesusba hurczolkodtak s itt alapítottak birodalmat. Az általak éjszaken szorongatott szlávok egy része kis időre bekelődött a Tanais és Volga közt közéjük s a magyarok közé.

Ezen most adott képvázat az előrebocsátott byzanti kútforrásokon kívül igazolják az alábbiak.

Hogy a persák szorították a velők határos szittyai hunn törzseket, bizonyítják a következők is. II. Justin császár 531. évben Ziligdes-nek nevezett hunn vezérhez követeket küld, hogy vele a persák ellen szövetekez-

zék. Az megköti a szövetséget, de ezt a byzantiak álnokul csak kelezéssel használják, mert a szövetséget előre elárulják a persáknak, hogy ezeket egészen a hunnokkal foglalkoztassák, miben ezélt is értek. Heraclius császár alatt a mindinkább hatalmasodó persák s ekkor már hódítari kezdő arabok ellen még egyszer s utóljára lépnek fel a keleti turkok, mint szövetségesei a keleti császárnak Ázsiában. Először a kazarak (617. évben) Zsebely (az írónál Zeebel) kagánja a Kaspi tó kikötőiből ront a persák ellen; majd 622. évben, mikor a kazarak költözködni kezdenek a Tanais felé, Heraclius császár maga hajózik a Fekete tengeren Láziaiba, innen felkeresi a turkokat, kik már a Kaspi tó alatt tanyáznak, hogy velők kössön új szövetséget a persák ellen. A turk vezérnek oda igéri szorultságában még leányát is feleségül, mire a szerelemre gyuladt főnök megköti a szövetséget s egy üstökös csillagként végig száguld a régi Babylonia és Assyria földén,²⁵ melyet ősei annyiszor bejártak s ezután eltűnik népével a mult homályába, mígnem egy század múlva újra előkerül a turk név. Ezen száz év nem mult el nyomtalanul őseink életében, hanem ezalatt gyűlt meg bajuk egy új ellenséggel: a szaraczenokkal. Ugy látszik, hogy az épen Heraclius császár idejében hódítók gyanánt fellépett arabok a nyugoti turkok vagyis törökök mellett felvonultak a régi Parthia felső tájaira is s a Heraclius szövetségeseiként ide még egyszer visszatérő keleti turkokat ellenségeik gyanánt fogadva, üldözni

²⁵ Theophanis Chronogr. Bonni kiadás vol. I, p. 257, 485. — V. G. Georgii Cedreni Hist. Comp. U. a. kiadás vol. I, p. 728. és Nicephor. Constantinop. De rebus post Mauritium gestis. u. a. kiadás pag. 17.

kezdik. Száz év leforgása alatt tartott a forrongás, míg végre azok, tán saját viszálykodásaikban is gyengülve, újra költözni kezdenek és 720. évben kazar testvéreik támogatásával próbálnak szerencsét a szaracénok ellen, mert azok a Tanaison túli új hazájokból áthajóznak a tengeren Armeniába, ezt végig futják a hajdani méd helyekig s G a r a c h u s arab vezért megverve, visszatérnek. E győzelem tán még jobban ingerli a szaracénokat s nekik esnek a turkoknak, ezeket még feljebb szorítják s midőn vándorlásukban a byzantiak lázai birtokait érintik, 723. évben Masalmas görög vezér megy ellenök, de ez a Kaspi tótól visszafordul.²⁶ A keleti turkok ennek partjain pihenőt tartva, a görögök indítanak háborút a tőlök Parthiát elvevő szaracénokkal, mire ezek az előbb üldözöttektől kérnek segítséget s ezek mentik meg az arabsokat Amorensis Mihály császárnak Theophil nevű vezérétől, ki később a byzanti trónra jutott. Ugyanis a szaracénok, vagy másként is m a e l i t á k, miként a byzanti író őket nevezi, Theophillel szemben elvesztik a csatát s megfutamodnak a byzanti seregek elől. A futásban a szövetséges turkok megfordítják a harcz szerencsáját, mert h á t r a l ő t t n y i l a i k k a l z a v a r b a e j t i k a z ü l d ö z ő k e t, mit a szaracénok észrevevén, megállanak, új csatát kezdenek s a byzanti sereget tönkre verik.²⁷ Tekintve, hogy ezen harcz színtere a Kaukázus felé volt s tekintetbe véve a régi magyarok harczolási módját, a most említett

²⁶ Theophanis Chronogr. bonni kiadás vol. I. pag. 626., 630

²⁷ Theophanes Continuatus De Michaele Amorensi, bonni kiadás, pag. 127.

turkokban nem a nyugotiakra, vagyis törökökre, hanem a keletiekre, azaz őseinkre kell ismernünk. A byzantiak vereségét felhasználva, ezek 755-ben a Kaspi tó mellől Arminiába rontottak.²⁸ Ez által újra összetöközésbe jöttek az arra igényt tartó szaracénokkal, mert a következő évben már ezekkel harcolnak Ibériában.²⁹ A harcznak szerencsétlenül kellett végződnie, mert ezután az arabs hatalmat kiterjedni látjuk a Volga folyó alsó vidékére is s a turkok vagy feljebb szorultak a Volga középső része felé, vagy az Aral tó felé, hol szomszédaivá váltak a világtörténetben ekkor először említett oroszoknak (byzanti íróknál h r o s s o k). Az arabok új foglalásaikból az erre menő világkereskedést kezükbe veszik s Neumann német író szerint, kereskedőik eljárnak egészen a Balt tengerig s innen erednek azon arabs pénzek, melyek egész Oroszországban oly gyakran találhatnak. A byzantiak ez időben barátságban éltek a kazaroikkal s az arabsok ellen várat is építenek. Az arabok viszont a turkokkal szomszédos bessenyőkkal élhettek jól, mert egyszerre ez időtájt ezeket egészen a Tanaisig férkezni látjuk, hol most nemcsak keletről, hanem délről is körülvétték a turkokat. Ezért a kazar k a g a n S a r c e l nevű várat épít, majd a Tanaisnál is görögök közreműködésével a bessenyők ellen új várat alapít.³⁰ A bessenyőknek jó czimboraságára ezen felhatolt arabsokkal, vagy ismaelitákkal, mutat, hogy őseink még a 15.

²⁸ Theoph. Chronogr. vol. I., pag. 669.

²⁹ U. o. 672 lap.

³⁰ Theoph. Contin. De Mich. Amor. pag. 123.

század elején is a közöttök lakó bessenyőkre az ismaelita nevet ráragasztották.³¹ Az arabok Volga alji uralmának a Fekete tengerre ekkor elkalandozott normann kalózok vetnek véget; mert ezeket az oroszok szövetségeseikül megnyervén, őket vállalatukban hajóhaddal támogatják s neki bátorodva, még a byzanti császárral is kikötnek és ezt ostrom alá veszik saját, az ismaeliták ellen a Fekete tenger északi partján épített várában, de szerencsétlenül.³² A bessenyők az oroszok ezen mozgolódásában szorítottak vissza egészen a magyarok hátába. Ezen időtől kezdve a byzanti írók közül ezek történetének folytatását bölcs Leo taktikájában és fia a bíboros Constantinnak »De administrando imperio« munkájában találjuk meg.

Ezek szerint a régi szittyák közül eleink az arabokkal is érintkezésbe jöttek s ezektől tanultak valamit: miként kell a világkereskedést magukhoz vonni? Innen van, hogy hazánkban szaraczen telepekkel találkozunk.³³

14. — Most ezen helyen a kazarookról kell még megemlékeznünk, mert ezek valának az összes szittyá-hunn népek között őseinknek igazi testvérei, kik őket a bessenyők és kúnok módjára soha sem háborgatták, hanem

³¹ Fejér Gy. Cod. Diplom. X. 7. pag. 108 mondja egy oklevél: »Hymaelitae vel Bysseni.«

³² Theoph. Contin. De Michaele Theophili I. IV., bonni kiadás pag. 196 — Az oroszokról mondja ezen író, hogy az Euxinus barátságát ők zavarták meg legelőször. (746 lap.)

³³ Többek közt a tatárjárás előtt Tisza-Bő is szaraczen telep volt s azután adatott a Dem nemzetségnek (lásd: Fejér Gy. Cod. Dipl. IV. 2. p. 424.)

ellenkezőleg velők a legjobb egyetértésben élni s őket mindenben támogatni látszanak; és mert ama testvéreink egy része e hazát őseinkkel együtt elfoglalván, itt a folyók partjain telepedtek le s vizeink kezelésében tevékenységük nyomait hagyták.

Mint fentebb byzanti írókból kimutattuk, a kazaro, a keletinek nevezett turkok egyik néptörzse, régen a Kaspi tó mellett laktak s hogy ezt hajózták, az idézetekből világos, mert az írók kikötőikről tesznek említést. Az új hajókban a Dnieper partjain viselt dolgai-ból is kétségtelen, hogy a világkereskedés azon útján, mely India felől a szittyá-hunn népek közé az Oxuson az Aral felé s innen a Feketetengernek tartott, közvetlenül jelentékeny részesek voltak. Tőlők jutottak el az árúk a bolgárokhöz, majd a tenger melléki többi szittyákhoz s ezektől a germánok, szlávokhoz, kiknek kezeiből Pannóniába jutott a rómaiakhoz. Már Plinius feljegyezi, hogy a rómaiak a selymet szittyáktól kapták, Indiától kezdve az ötödik kézből. A borostyán az éjszaki tájakról »keleti irányban a Dnieperen (Borysthenes) szállítottatott lefelé, hogy a szittyák vidékeiről az ázsiai kereskedők kezeibe jusson.«³⁴ A nyugot-római császárság bukása és a hunnok elköltözése után ezen kazaro szolgáltak kapocs gyanánt a kelet és nyugot között, még inkább azon időben, mikor a hódító arabok a Nil deltáját elzárván, a Kaspi tó melléke és a Feketetenger éjszaki partjai váltak a világkereskedés legfőbb útjává. Később, mint

³⁴ Der Gang des Welthand. u. die Entwick. des Europ. Völkerlebens im Mittelalt. v. Wilh. Kiepert. Stuttgart 1860. S. 52.

imént kimutattuk, az arabok ezen útra is felhatoltak s rövid ideig ezen kereskedés főrészeséivé váltak, de a tovább közvetítésben a szittyá-hunnoknak, jelesen a kazároknak okvetetlenül szintén rész jutott. Így keletkezett lassankint egészen félreesőleg a klaszszikus kulturtörténet útjaitól egy ind-európai összeköttetés. — — — Az összefüggés a szittyá népek és germánok legrégibb kultusza közt és a scandinávi népek vándorlása — — — ide vihetők vissza.³⁵

A kazarak, mint fentebb előadva van, a Kaspi tó mellől, hol Constantin biboros író szerint az úzok és mazarokkal lettek szomszédosak, Heraclius császár alatt költöztek ki és pedig, tekintetbe véve egyik byzanti íróból idézett állítást, hogy bolgárok 634 évig laktak a Volgánál, 620—634. években. Ezen költözködésekre befolyással voltak a zavargó bessenyők, kiket ugyancsak Constantin szerint az úzokkal és mazarokkal egyesítlen a Volgától elűztek³⁶ s ekként nyitották meg kiköltözködésük útját, melyen a bolgárokat tölték maguk előtt, míg ezek a Dnieszter és Prúth közt lakó rokonaikkal, illetőleg az avarok után már Mysiába hatoltakkal, egyesültek. Később a bessenyők a turkokon töltötték boszújokat s ezeket kényszerítették tovább költözködéssre a 8. században. A kazarak a régi Chersonesusban a Dnieper és Don folyók közt a tengerparton állapodtak meg. Itt csakhamar a byzantiakkal viszályokba merültek; mert

³⁵ Der Gang des Welthand u. die Entwick. des europ. Völkerlebens im Mittelalter. — v. W. Kisselbach. Stuttgart. 1860 S. 31.

³⁶ Constant. Porphyrogen. De administr. imperio. c. 37. Bonni kiadásban vol. III. pag. 164.

II. Justinian, Byzant császárai közül egyike a legjellemetlenebb zsarnokoknak, vetélytársa elől menekülni kényszerülven, a kazarokhoz futott. Itt a fejedelem nemcsak vendégszeretően fogadta, hanem még leányát is hozzá nőül adta, ki kereszténynyé levén, Theodora nevet kapott. Mindezt Justinian azzal hálálta meg, hogy a kazaroctól Cherson várost elfoglalni törekedett s annak várába bele is ült. Azonban Byzantban maradt vetélytársa, ki nálánál semmivel sem volt különb, a kazarokat egészen felingerelte ellene. Justinian erre ott hagyta Chersont, de nemsokára összeszedett sereggel újra kikötött a tenger partjaira, egyik kazar főnököt, ki a kagán után első méltóságot viselte tudun czimmal s kit Zoil (mások Zeel) néven neveznek, elfogatta, nyakára követ köttetett és a tengerbe dobatta; az elfogott többi kazar katonákat pedig karóba huzatta. Mindemellet a kazaroctól másodszor is elillanni kényszerült, magával vivén Byzantba kazar feleségét s ettől született Tiberius nevű fiát, kit, megszabadulván vetélytársától, egy éves korában meg is koronáztatott. A kazar kagán nagylelkűségét, ki neki nejét s fiát kiadta, ismét azzal hálálta meg, hogy hajóhaddal az egész Chersonesus elfoglalására indult; azonban szerencsétlenül, mert midőn katonái már kikötni készültek, vihar lepte meg őket s 100,000 emberéből 70,000 a tengerbe veszett (704. év okt. havában).³⁷

II. Justinian után a byzanti császárok nem háborgatták a kazarokat, mert (mint említve van fentebb) 720. év-

³⁷ Theophanis Chronogr. Bonni kiadás vol. I, pag. 578, 579. — V. ö. Niceph. Constantinop. De rebus post Manritium gestis. Bonni kiad. 51. lap, és: Theatr. hist. theoret. practicum. Authore Chr. Mathiae Amstelodami 1656. p. 779.

ben mint szövetségesek Kis-Ázsiába a szaracénok ellen hajóztak, majd a byzantiakkal együtt ezek s a bessenyők ellen a Tanaisnál várat építenek és 724. évben I. Leo császár Constantin nevű fiát a kazar kagán leányával házassította össze. Ezen idők alatt a Volga torlataihoz férközött arabs ismaelitáktól is megszabadulván, kereskedelmüket jelentékenyenye tették, miben segítségükre voltak a közéjük telepedett zsidók. Nem szenved kétséget, hogy ezeket a szaracénok vagy hozták magukkal vagy előlük menekülve vetődtek ide; de azok mindenesetre azoktól elválaszthatlan. Egyik byzanti író szerint Phanagoria városban már 7. században laktak zsidók.³⁸ Már II. Justinian korában kezdtek az olasz tengerparti városokból is kereskedők járni hozzájuk, nevezetesen Genuából. Később ezek látogatása mindig sürűbb lett, úgy hogy a kazar kagán külön kereskedelmi szerződésre lépett a genuaiakkal, kiknek átengedte Kaffa várost kikötőjével együtt oly feltétellel, hogy a várost megerősíteniök nem szabad; ellenben a kikötőben az arra kijelölt helyeken házakat és raktárakat építhetnek. Egyszersmind kötelesek a be- és kivitelnél bizonyos vámokat fizetni. Ezen szerződés fényes tanubizonyíték, hogy eme rokonaink, a kazarokban nem vad hordával van dolgunk, mint a német írók oda vetik mindenik szittyafajra, hanem a germánoknál, azon időben, műveltebb néppel. A népvándorlás megszűntével a magyarokhoz csatlakozott kazar

³⁸ Theoph. Chronogr. bonni kiadásban vol. I. p. 545.

törzsek után a Chersonesusban, azaz helyesebben a bi-boros író elnevezése szerint: Zeechia Chazariában visszamaradtak megtarták régi fenségüket egészen a tatárok pusztításáig. Ezen idő alatt leginkább a normann kalózok által a felettök s a Volga felé gyámoltott s ide leereszkedett oroszokkal is kereskedést folytatnak s midőn 1055-ben a byzantiak a császári fővárosukba letelepedett közvetítő szittyá kereskedőket bántalmazzák, egyesülten háborút viselnek azok ellen és a kazarok oly tengeri hajóhaddal rendelkeznek, melylyel a byzantit Pharosnál megverik, mialatt az oroszok a száraz földön győznek.³⁹ Más felől a bessenyők egy törzsével folytatnak a kazarok kereskedést.⁴⁰ De ezen idő alatt a genuaiakkal is meggyűl bajuk, mert ezek a velők kötött kereskedelmi szerződésnek azon pontját, hogy Kaffában várat nem építhetnek, megszegték. Egészen a kikötő független uraivá lenni igyekeztek s a tengeren hajókon lopva szállított kövekből várat építettek, s midőn ez készen volt, az egész szerződést megszegték, majd háborút kezdtek, mire ürügyül egy olasz kereskedő eljárása szolgált. Ugyanis Kaffa piacán ez szóváltásba keveredett egy kazar vásárlóval, ki őt megsértvén, felbőszülve, hogy egy megvetett szittyá meri őt bántani, fegyveréhez kapott s ezt leszúrta. A kazar fejedelem alattvalói érdekében elégtételt követelt, mire a genuaiak Kaffa falairól csak gúnynyal feleltek. Erre a

³⁹ Georgii Cedreni Hist. Comp. Bonni kiad. vol. II., pag. 553–554.

⁴⁰ Const. Porphyrog. De administr. imp. c. 3–6 U. a. kiadás vol. III. pag. 71.

fejedelem ostrom alá vette nemcsak Kaffát, hanem a régi Symbolisnál kezükre kerített kikötőjüket. Ezt bevévén, a genuai tanács hajóhadat küldött Kaffa segélyére; de az útnak indult kalandor népség egyet gondolt s a kazarok helyett Byzantot kezdték ostromolni Tervök már-már sikerült, midőn a szorongatott városnak Piza és Velenceze segélyt küld, mely a kalandorokat a nyílt tengeren megverte. Ezzel a kazarok is megszabadultak Genua zaklatásától.⁴¹

Ezek azon adatok, melyeket a szittyákról a későbbiek megértése végett összeállítani és bemutatni kellett. Már ezekből megérthető, hogy a szittyák nem voltak azon csak rombolni és erőszakoskodni tudó szörnyek, milyeneknek őket a nyugoti írók, de legkivált a németek leírni szeretik. Hanem a legtöbb törzseik a haladásban előretörőek, más népek műveltsége iránt fogékonysággal viseltetők valának és érintkeztek hol egy hol más ponton az ókori nemzetek legműveltebbjeivel, kiktől bizonyosan ragadhatott rájuk valami; mert egy nép, mely haladni nem akar és nem tud, az nem visel fényes életmódot és nem gazdagszik, miként a byzanti írók az ázsiai hunnokról feljegyzik. A haladni nem akaró s a művelődés elől elzárkozó nép, miként a mai példák még eléggé mutatják, csak teng-leng napról-napra régi szegénységében s igénye a testet befödő ruházaton és a mindennapi eledelen túl nem terjed. A szittyák nagy része megnyitotta országát a kereskedelem előtt, ezt maga előbbre segítette s az emberi haladást késé-

⁴¹ V. A. Formaleoni: Storia Filos. e Polit. etc. Vol. II. p. 81-91. — A fent közölt kereskedelmi szerződésről 78. lapon.

gen kívül helyező vízépítkezést, hajózást gyakorolt. Mindezt vad, a műveltség iránt fogékonysággal nem viseltető nép nem teszi és nem is teheti. Az ily nép, mint pl. a montenegróiak, albánok s a déli szlávoknál még ma is látjuk, vizeit elhanyagolja, folyamain egy hidat se tud verni, nem hogy azokat még rendezné, miként régen a szittyák tévék az Oxus-sal. Azért azon rágalmat, hogy őseink csak a másoktól rablottakból éltek, földműveléssel nem foglalkoztak: vissza kell utasítanunk, mert a görög írók szerint a szittyák már régen N. Károly kora előtt foglalkoztak ezzel, megelőzve egyzersmind a germánok túlnyomó részét, kiket a frank király szorít állandó lakhelyekre és földművelésre. A germánok csak a tizedik században, ekkor is a maroknyi magyar nép ellen s általa kényszerítve, kezdenek várakat építeni, míg az ázsiai hunn és kazar ezt már jóval előbb ismerte. Így azt nem tanulhatták sem a germán apostoloktól, sem a byzanti írók által féltékenyeneknek festett szlávoktól, kiket a háborúkban teherbördő rab-szolgáik gyanánt magukkal hurczolnak; hanem megtanulták sok egyébbel ősi hazájokban. Ezen szellemi fensőbbiség villogtatta fényesebben fegyvereiket, ez fente ki éiesebbre kardjaikat s ez emelte fel a magyar nemzetet Európában, kicsinysége ellenére, az Árpádok alatt a leg-hatalmasabbá.

4. A hunnok korszaka.

15. — A római birodalom bukását követő két században, azaz a népvándorlás első szakában, vízépítkezések nyomára nem akadunk. Ellenkezőleg, az ókor ide

vonatkozó művei úgy egyebütt Európában, mint Pannónia és Dáciában tönkre jutottak, elpusztultak az egymást ide-oda taszító és egymást öldöklő népek csatáiban. És kik vitték végbe ezen dúlásokat? Talán Attilának hunjai, miként a nyugoti írók mindent ezekre fognak? Nem. Mert hiszen mire a hunnok Pannoniába érkeztek, az előttök már itt járt germán és szláv kifosztotta, felperzselt a városokat. A rómaiak építette hidak mind elpusztultak s a hunn sereg kénytelen tömlökön és lovakon átúszni a Dunát. A hol rómaiak mocsárokat csapoltak le, mikor a hunnok ide érkeznek, újra posványok terülnek szét, s a hol nem rég virágzó gyarmatvárosok állottak, a hunnok már mint csatamezőkön viaskodnak a velök dacolni megállókkal. Ámbár a később beköltözött hunn fajok, mint az avarok és magyarok vagy az ezekkel társ kazarok és úzok műveltségileg magasabban állottak Attila népénél, ez még sem lehetett azon »vad horda«, mely a városokat csak ok nélkül lerombolni szerette, mert hisz alattok több régi város újra felépült és szerepelni kezdett. Midőn pedig Attila halála után a felülkerekedett germánok és szlávok kaptak itt össze egymással, újra elpusztultak és soha többé előbbi nevökön fel nem épültek. Így Sabaria, melyet a hunnok megkiméltek, de a Fertőnél veszekedő germánok kirabolnak és felégetnek. Kivételt képez a Száva felől egy pár város, pl. Sirmium és Singedunum, melyet a byzanti császárok mentettek meg nehezen a germánok elől, hogy később még nagyobb hirre vergődjenek. Hogy Attilának eszében nemcsak rombolás volt, hanem alkotásra is gondolt, bizonyítja azon pontja a római császársággal kötött békének, mely szerint a hunn kereskedő s z a -

badon mehesse be a római birtokokba és viszont a római a hunnokéba. Hogy Attila sem volt azon barbár, minőnek a nyugoti írók festik, eléggé kivethető Priscus Rhetor leírásából. Azon udvarias tette, hogy székvárosából a görög követség útjára előkelő emberét hírnökül állítja s azután a követek megérkezését birodalma határához hírtul vevén, 15 napi járóra eléjük megy, mikor már tudta, hogy élete ellen Byzantlan tervet csináltak s fejére vérdíjat fizettek: eléggé kiemelik őt nem korának, de a későbbi időknek uralkodói közt is. A követséget székvárosában fényesen fogadja, arany s ezüst serlegekbe tölt nekik bort; nem pedig saját honfiak koponyáiból kikészített kupákba, miként egyik germán uralkodó és nem nyakasztatta le százával, ezrével a hitszegőket, miként annyian a középkori, a német íróktól oly romantikusan lefestett uralkodókból.

Folyóinkra vonatkozólag ezen időből csak egynémely homályos adatot ismertünk. Így tudjuk, hogy Attila előtt a Dácián át bejött nyugoti gótok a Maros síkján megállapodnak, itt a vandálokat megverik s azután mindketten Pannonián keresztül nyugatra elvonulnak. Attila hunjaival a mai Csallóköz táján nyomul be először Pannoniába, majd a Csepel-sziget orránál kel át ismét a tulsó partra, mi nem vall arra, hogy ezen szigetek már akkor léteztek. Hogy az Al-Duna Zimony és Pancsova közti része kiöntéses, mocsáros hely volt, mutatja, hogy Attila a Duna jobb partján a mai Morava beömlésénél fekvő Margumhoz nem egyenesen vonul le a Tisza, Maros és Temes közben, hanem azon helyet kikerülve, először a régi Vimnadium felé tart s innen

fordul vissza Margum ellen Felső-Mocsiába. Innen bizonyos, hogy Priscus Rhetor is a görög követekkel Viminacium táján kelt át a Dunán s azután fordult balra. Szerinte újjában mindenütt síkon utazott és több hajózható folyón kelt át és pedig a nagyobbakon hajók a kisebbeken talpak segítségével. Ezen folyók szerinte: Drecon, Tygas és Tiphisas. Ebből az következik, hogy azon időben a Maros folyó, a fent bizonyítottak szerint, még mindig a Begával egyesülten folyt a Dunába s nem a mai módon, mert másként Priscusnak négy folyón kellett volna átutazni. Azaz a megnevezett folyók: a Temes, Maros és Tisza. Ekként még az is következik, hogy a görög követség Becse irányának tartott s e tájon kelt át a Tiszán és ment be Attila székvárosába, mit igazolni látszik a becsei földvár, mely lehetett egykor az itteni átjáró védelmére készült óvár. Katona történetírónk és utána mások, Attila székvárosát a mai Jászberény tájára helyezik, mivel Priscus 15 napig utazott Attilával. Ámde ez leírván a hunn fővárost, világosan megemlíti, hogy a házak fából voltak, mert erre kő nincs s csak az Attila egyik fővezére Onegesius által a fejedelmi lak mellé épített fürdő volt Paconiaból szállított kövekből. Tekintetbe véve, hogy a bizanti írók valamennyien, kik hazánkról írnak, ezen néven egyetértve a Dráva-Száva közt nevezik, Attila székvárosa inkább Bács-Bodrog megyében vagy, mint Schoenwisner hiszi, Szeged táján lehetett; mert Jászberénynél közelebb érvén a Kárpátokat, illetőleg a Mátra kinyújtványait, nem lett volna értelme, hogy sokkal messzebből szállítsanak épületköveket, mikor ezeket közelebről szerezheték.

A nemzete kudarczán kesergő Jornandes Felső-Pannoniában említi Netád nevű folyót, hol az Attila fiai győzedelmeskedő szlávok egymással is vetélkedtek. Ez alatt vagy a Fertő tava vagy a Lajtha folyó értendő, mely eleinknél Sárnak hivatott vagy Sárosnak, honnan maradt fenn az Alsó-Ausztriában levő Sarasdorf neve is.

Hogy a hunnok a síkokra erős földsánczokból várakat építettek, azt hazai íróink közül Beel Mátyás többször említi. A néphagyomány még ma is a régi körülkerített várakat hunn váraknak tartja, csak hogy ezekről kétes, vajjon nem e az avarok munkái? Hogy a hunnok készítettek ily óvárakat, azt bizonyítja Procopius, midőn az I. Justinian által az ötödik század végén hazánk déli határainál restaurált várakat elszámolván, egyiknél megemlíti, hogy: »A folyó torkolatánál (az Iszkra vizének beömlése a Dunába) a hunnok régi vára helyébe mást állított és kőfalakkal látta el.« Ezen hunn vár nem messze fektött az Ister-től.¹ Némely író az ily várakat, még korunkban is, figyelemre nem méltatja s barbár műnek nevezi, mivel nem kőből vannak. De hisz a hunnoknak, mint mindenik velök rokon népnek, kik a síkon szerettek letelepedni, itt nem lehetett hegyek tetejére, elrejtőzni való sziklavárakat építeni; hanem harcizási módjoknak megfelelően a várakra lakhelyeiken volt szükségök s ezeket sem katonai, sem művelődési tekintetből annyira figyelmünk nem szabad; mert hisz jelenleg ismét itt van

¹ Procopius de aedificiis lib IV 6. Bonni kiadás Pars II. Procop. vol. III. pag. 291.

az idő, midőn emez egyszerű földsánczok hadászati szempontból nagy szolgáltatokat teljesítenek. Ugyanacsak Procopius szerint I. Justinian (a mai szerb Kostolacnál fekvő) Viminaciumot is újra építette. Feltűnő, hogy az író a városok elszámolásánál megemlíkezik a szigetekről, hol ilyenek léteztek; de ama városnál a Duna szigetjét nem említi, miből következik, hogy azon sziget még sem a rómaiak, sem a hunnok idejében nem létezett.

Az avarok korszaka.

5. *Előzmények a hazánkban levő földsánczokról és folyami szigetekről.*

16. — Mielőtt áttérnék a következő, ránk nézve annyira érdekes idők tárgyalására, szükséges előbb még két kérdéssel foglalkoznom: rómaiak idejéből való k-e a rómaiaknak elnevezett sánczok? és léteztek-e már a római uralom és a hunnok idejében hazánk nagyobb folyamszigetjei?

Római sánczoknak nevezték el a mult században azon töltésszerű földművet, mely Délmagyarországban Kubin határától kezdve, hol keresztben áll a Duna irányára, elterjed Alibunárig az ottani nagy mocsár széleig; majd ennek Vattina felőli északi oldaláról tovább húzódik a Berzava, Temes és Boga folyókra keresztben Temesvárig, azután a Beregszó nevű patak jobb partjáról

Hidegkút határán keresztül megy Paulisnak keresztben a Marosra s innen hozzá csatlakozik a győroki szőlős hegyek lábához. Ugyanacsak római sáncznak nevezik a Duna és Tiszára keresztben álló bács-bodrogmegyei nagy töltéseket.

Hogy miért kell hazánk vízrajzi és vízepítkezési történetében ezen sánczokkal foglalkoznom, annak azon egyszerű oka van, mert vizeinkkel szoros kapcsolatban állanak s hazánk nagy darabjain a vidékek vízrajzi állapotát gyökeresen átváltoztatták.

Egynémely történetírónk akként vélekedik, hogy ama sánczokat Marc. Aurelius Antoninus építette a metanaszta-jászok beütései ellen a Szerémségbe.¹ Ezen vélekedés éppen nem állhat meg; mert mint fentebb hivatkoztam már reá, ama római császár nem délen, hanem északon a Kárpátok felé hadakozott először a iazygesekkel, azután külön a quadokkal a Garan és Vágh folyók völgyeleteiben. Azért itt lett volna szükség a sánczokkal való védekezésnek és nem egészen ellenkező oldalon. A mai Jászságban vannak ugyan régi sánczok, de ezeket eddig még senki sem keresztelte meg rómaiaknak, csak most készül hozzá egyik tudósunk. De ha ezen keresztelésen szerencsésen túlesnénk, akkor azon naiv körülménnyel kellene számot vetnünk, vajjon mi bírta reá a rómaiakat, hogy a Duna és Tisza síkjainak egész hosszában lakó iazygeseket (mint az Ptolomaeus Alexandrinusból és Ammianusból kitetszik), egyrészt önmaguk felől, másrészt ezen népet saját bátában védjék maguk, t. i. a rómaiak, ellen? Ennek megfejtéséhez még eddig

¹ Századok 1868. évi folyam III. f. 191. lap.

ismeretlen hadi taktikára lenne szükségünk. De továbbá Drusus és Claudius idejében kellett volna a rómaiaknak ily sánczokat építeni, mert a quadok és metanaszta jászok ekkor kezdték magukat Pannoniára nézve veszedelmesen viselni, elannyira, hogy Claudius ellenök Attilius Hister vezérét küldé s a pannoniái hajóhadat kirendelte Pannonia felső részére. A megvert quadok királya Vannius ezen hajóhadhoz menekült megsebesülten és itt kért kegyelmet a rómaiaktól, kik őt Pannonia belsejébe vették. Ezen eset mutatja, hogy a rómaiak Pannonián túl nem terjeszkedtek, ennek védő vonalául a Dunát választák, partjait, mint az tudva van, várakkal erősítették meg; de csak Pannonia felől s ezen vonalat hajóhadukkal biztosították.

A kik hazánk nagy föld-töltéseiben római sánczokat keresnek, a Britanniában a skótok és angolok közti nagy falra szeretnek hivatkozni. Ámde ez megint nem bizonyít még mellettök, mert amint ezt Dio Cassius felfelemlíti, igen kétes, vajjon nem-e a bent lakó, egymással ellenséges két fő törzs valamelyike építette a másik ellen? Azután ez nem földsáncz, hanem rendes kőfal volt, mint bizonyítja Dio Cassius eme kitétele: »azon kőfal on innen (iuxta eum murum), mely a szigetet ketté osztja, laknak a macatok, túl rajtok caledonok vannak.«² Ezután előadja, hogy Severus császár akarta ezen caledonokat is leigázni, miután birtokát a kőfalig biztosította. Itt tehát határozottan kőépítményről van szó és nem a hazánkbelihez hasonló földsánczról. Ily kőfala-

² Dionis Cassii Cocceani Hist. Romae. l. LXXVI. Edit. Leunclavii pag. 876.

kat, de nem földtöltéseket, építettek a rómaiak Cherson városnál s a keleti császárok Thracziában Byzant város védelmére. Ezekre sem lehet hivatkozni, mert ezek egyszerűen várvédelmi előretolt erősségek és nem egy egész országot körülfutó művek voltak. Azonkívül úgy a skót falnál, mint a most mondottaknál, a rómaiak rendes őrzetet tartottak. Hol van ez feljegyezve, vagy ki találta nyomát régiségekben, a mi sánczainkról? Ha ezek rómaiak műve volna, csak kellene emlékezniök a császárok tetteivel foglalkozó íróknak, kik az ilyenmő kisebb dolgokat is feljegyzik. Emlékeznie kellene különösen Dio Cassiusnak, ki a nyugotrómai császárság vége felé élt és Felső-Pannoniának praefectje volt. Avagy említenie kellene a Pannoniában született Ammianusnak, ki Constantius császárnak a iazygesek ellen a Duna-Tisza szögletben viselt háborújáról hosszasan ír. Ez nem hogy emlékszik rá, hanem éppen az ő elbeszéléséből kitűnik, hogy Constantius a Duna jobb partjáról hajókat küld fel a Tiszára kikémlélni az arra táborozó iazygeseket. Vagyis kétségen kívül helyezi, hogy a bácskai nagy földsánczon belül nem a rómaiak, hanem azok ellenségei foglalnak helyet, mi, ha rómaiak építik azokat, nem törtenhetett volna. A iazygesek ismét nem készíthették, mert maguk maguk ellen hátukban nem lehetett rá szükségök.

Nem rég volt alkalmam és szerencsém ezen kérdésben Torma Károly nagynevű tudósunkkal néhány szót váltani eme sánczokról, midőn azokat szemlélő útját Temesvármegyében befejezte. En, ki az itteni sánczok egyes darabjain megfordultam s azokon nivellíroztam is, mivel a kérdéssel 1874. év óta foglalkozom,

érdekkel viseltettem tudósunk vélekedése iránt. Ő már, a mint kivihettem, feladta azon hitet, hogy ezen sánczok tisztán római védművek lennének, hanem ő azokban mindenek előtt Dácia határvonalát (límes Dacicust) keres, mert előtte sajátságosnak tűnik fel, hogy a rómaiak Pannonia és Dácia közt nyitva hagyják és másoknak engedjék hazánk síkjait. Ezért csak a sáncznak fővonalát Kubintól Alibunárig, Vattinától Temesvárig, azután Blumenthaltól Gyorokig vizsgálta meg különösen, mely meglehetősen egyenes vonalat ad, azért szerinte itt límes Dacicus-nak feleltet alkalmas. Azt nem vette észre, hogy a Beregszó völgyében Kovácsi határában, hol a Zsadány-patak lejön, egy régi ó-vár van (kör alakú földkerítés), mely csomópontot képez a völgynek, mint a folytatásnak, hol a sáncz megszakad, biztosítására; csak a fentebb látható nagy kört, melyhez a sáncz csatlakozik, szemlélte s ezt már maga se állítja rómainak. A Gyírok határából Mosniczánál a Bega melletti Reme-tének menő s alul a csomóponton ismét kör alakú ó-várral a Temes mellett ellátott sánczdarabot, mely ugyanolyan, mint az előbbi, csak hogy a Temes lapályán a mocsáros helyeken szét van lapulva s keresztül szántva, már kevésbé méltatta figyelemre. Ez neki nem kell, mert límes Dacicusnak nem jó s előttem odaajándékozta kegyesen — — — a magyaroknak. Midőn figyelmeztettem, hogy az alibunári és illancsai mocsárok közt levő darabon az Aventinus említette kapunyílások fedezhetők fel s egy ily kapun düllőutat is nyitottak a lakosok, azon nézetét fejezte ki, hogy itt a rómaiak őrtornyokat akartak építeni, de valamely közbejött akadályok miatt a szándéknál tovább nem mehettek. De hát a sáncz

egészen befejezett mű s ha ráérték a rómaiak ennek felépítésére, mely nagy ellenség elől kellett elszaladniok s az őrtornyok készítéséről lemondani, mikor hátukban ott volt a legiók által megrakott Dácia? De továbbá ily kapunyílások máshol is vannak, többek közt a gyírok-temesvári darabon. Hát itt se értek rá őrtornyokat építeni? Midőn ezután felemlítém, hogy ezen sánczoknak a folyók közvetlen partján keresztben álló darabjaik a folyók árvízének kiszorítására a völgyeketeknek előtők levő részeire hatottak közre, megemlítém, hogy ezt azért építék úgy a rómaiak, mert ama sánczok egyszersmind utak valának s hivatkozott némileg Salamon Ferencz történettudósunkra, ki szerint Attila a byzanti birodalomba ezen úton járt. Megvallom, 1874. évben, midőn ezen tárggyal foglalkozni kezdtem, először ily hiedelmet tápláltam; de midőn ama sánczok egyes részleteit a helyszínén megismerni kezdtem 1876. évben, le kellett mondani hiedelemről és pedig ezen okokból. Először, mert ezen sánczok teteje útnak igen keskeny, mert a legépebb darabon sincs 3 méter széles. Hogy tehát ezen szekerek és hadseregek járhattak volna, lehetetlenség. Magassága ismét útnak igen sok, mert az épebb darabokon 3 méternél a róma felszíne felett többet tesz ki s csak a vízjárta helyeken, hol szétlapult, lecsúszott, 1,5—3 méter magas. Másodszor, jóllehet a földarab délről északra meglehetősen egyenes: mivel az említett kapcsolatos kiágazásokat nem lehet mellőznünk, az összes sánczokat együtt tekintve, ezek úrendszere sehogysem vallanak. Harmadszor, mert ha ezen sánczok utak, akkor nem kellett volna a Maros völgyén Paulisnál keresztben a meglehetősen gyoroki hegyhez odakapcsolni,

ment át a völgyben van szükség és nem a meredek hegytetőre. Továbbá a sánczot nem kellett volna Alibunár előtt a platón megszakítani és az illancsai s alibunári mocsár közt felhuzódó láttas helyen félóra járásnyira balra kitérőleg építeni egy darabot; hanem Nikolinezen át kell vala folytatni Versecz felé és nem közben hagyva a nagy s átjárhatlan alibunári mocsárt, ennek szemközt levő oldalán folytatni északnak. És végre: hogyan kerültek oda a völgyeleteknél a esomó-pontokon levő ó-várak? Ezek tán előbb vagy később oda állított művek? Ezek a rendszerhez tartoznak, töltéseik a sánczokéval ugyanaz, tehát egy időben készültek. Nevezett tudósunk még a Csörsz árkat is rómainak hiszi és szerinté itt s valamint a többi darabok mentén a rómaiak egy semleges területszalagot kötöttek ki maguknak. Már hogy a lazygesek lakhelyein hogyan lehetett volna ily semleges területet biztosítani, azt elképzelni igen nehéz s az ily állítás, ismerve a rómaiak több rendbeli harczeit ama néppel, kissé naívnak néz ki. Hát ha még a Csörsz-árka is római, akkor kié a hozzá hasonló biharvármegyei és kúnági Ördögárok? Avagy ezt is már odaajándékozhatjuk a magyaroknak, vagy ha tetszik — — — az avaroknak?

Ezen sánczok tehát sehogy sem vallanak római eredetre. Azon törekvés, hogy a rómaiak a Duna Tisza síkjait bírták egy időben, nyilatkozott már Marsiglinál, továbbá Mannert és Büschingnél, kik oda egy-egy római várost elhelyezni megkísérlették, pl. Csanád és Temesvár helyére, azonban mind hiába; mert az ily állításokat csak római pénzletekkel lehetne igazolni; de ez csak kereskedésre vall, különben ebből ítélve, Oroszországot

is a Balt tengerig egykori arabs provinciának kellene tartanunk. Hogy Attila a temesvármegyei sáncz körül választotta lemenő útját, ez egyszerűen azért volt, mert a Tisza mellett, de kivált az Aldunánál akkoron elterülő nagy mocsárok miatt, hol Pancsova felé minduntalan ki kell vala térnie, hadserege számára utat nem vehetett; hanem fent előre kitért a mocsároktól már mentebb és kiutésektől annyira nem látogatott helyekre, hol útját nagyobb kerülések nélkül folytathatta. Fentebb hiteles adatból kimutattam, hogy Dáciában a Dunának és Temesnek egy praefectje volt, ki egyszersmind a Traián híd curatorságát viselte. Ha az egész Temes mente római birtok lett volna, úgy az egészet külön praefectre kell vala bízni; de mivel csak a Zaguzsenig (hol közel állott Tibiscum város) vagy legfeljebb Kavaránig levő kis darab volt Dáciában római uralom alatt, ezért külön praefectet tartani nem volt szükség. Továbbá Torma Károly ur kutatásai szerint a rómaiak a Maros völgyén Micum városnál (a mai Veczel falu helyén Hunyadvármegyében) vámot szedtek. Ez azt bizonyítja, hogy nevezett völgyön itt volt Dácia határa és nem Aradvármegyében Paulisnál, különben itt kellett volna vámszedő helyet felállítani. Azt mondani, hogy az csak olyan közbeeső vámszedő hely volt, ismét nem lehet; mert ekkor oda kellett volna azt állítani, a hol a Maros környékéről a fő utak összejönnek s nem Veczel tájára, a hol csak egy út mehetett. Egyáltalában a római provinciákban, a hol folyó vagy tenger nem képezett határt, oly limeseket, melyek a mai művelt országoknál vannak, keresni nem lehet. A római bevitte a meghódított tartományokba gyarmatait, ezeket megerősítette várakkal

s a beljök rakott legiók vagy cohorsok féken tarták a környék idegen lakosságát; azért biztos és szabályos határvonalakról szó sem lehetett, hanem a limes minden uralkodó alatt folyton változott ennek hadi szerencséje vagy szerencsétlensége szerint, amint pl. Törökországban, még a Balkán-félszigeten is, ma sem lehet biztos limesről szó az egyes tartományok közt s innen a sok határvillongás napjainkban.

Hogyan csinálják némelyek mesterségesen képzőlemből és nem adatokra támaszkodva a történetet, azt már eme sánczok elnevezése mutatja, mert a nép Temesvármegyében önmagától soha sem nevezi római sánczoknak, hanem egyszerűen csak »jara knak«, mi szerbül, románul: árkot, sánczot jelent. Traián császár Dáciát elfoglalandó, az Aldunánál vezette be seregeit; mert nem lehetett előbb a Duna Tisza síkjain vesződni, különben sem ereje, sem ideje nem maradt volna Decebal dák királylyal szemben lemosni a római fegyverek gyalázatát s ellenséges népet, mocsáros vidéket nem hagyhatott hátában, hol a hadi szerencse fordultával visszavonulási útja el lett volna zárva. Mégis több írónk azt állítja, hogy Traián-Kraszna vármegyében és a Szamos völgyén ment be másodszor Dáciába. És ezt következtetik csupán azért, mert arra Traián pénzei találtnak. Ily pénzekről még Szirmaynk is egy krasznavármegyei régi sánczot elneveztet »Trajánnek«. ³ Holott ma a nép erről semmit se tud.

Midőn ezen sánczokról vélekedésem támogatására a kútfőket lapozgattam, már megérett bennem a meg-

³ Szirmay A. Szathmár vármegye. Budán 1809. 69. lap.

győződés, hogy azokat a mult században erre járt idegen zsoldos katonák keresztelték el rómainak, azon alapság nyomán, melyet rólunk idegeneknél ma is tapasztalunk. Elismeri ezt maga Marsigli mult századbéli katonája és író, ki a Duna mentének tanulmányozásáról »Danubius Pannonico Mysicus« című munkát írt. Ennek előszavában mondja a bácskai nagy sánczról: »Azon igen magas és hosszú töltés, mely a Dunától a Tiszáig több mint hat egész mértföldre terjed s a két folyó egybeömlése által képezett szögletet bezárja, közös néven a császári katonáktól: Die Römer-Schanz hivatik.« Munkája II. kötetének 7. lapján pedig ezen beismerésre jut: »Ezen sánczművelet, fenséges és eddig egész, mint páratlan áll a maga nemében az egész földön — — — A rómaiak ismeretes művei közt talán az utolsó helyet foglalja el. Hanem, ha jhl a történetírókból sem minyoma sem került elémlé.« Katona István történetírónk szintén foglalkozva Marsigli szavaival, ama sánczok római eredetét elveti s ezen megjegyzést teszi: »azon dolog méltán kétséget támaszt bennem, vajjon rómaiak művének mondható-e ama sáncz. Mert a midőn a rómaiak kisebb műveikről is megemlékeznek, alig hihető, hogy ezen oly fenséges művet hallgatással melőzik, ha ezt övéknek és övéik által előállítotttnak ismerték volna.« ⁴

Ezután behatóan foglalkozván Ammianus római írónak leírásával Constantiusnak hadjáratáról a Iazygesek

⁴ Hist. metrop. Colocens. Eccl. concinn. studio Steph. Katona. I. Colocae 1800. p. 38.

ellen, ekként fejezi ki nézetét: »Ezen elbeszélésből ismét az tűnik ki, hogy a rómaiak még ekkor sem terjesztették ki határaikat a iazygesekhez és így a báciai sánczokat sem lehet rómaiaknak nevezni.«⁵

Másik oka a hibás elnevezésnek, hogy nálunk minden oly dolgot, melynek eredete ismeretlen s melynek hivatását nem értjük, azonnal a rómaiaknak ítéljük oda s ezen szokástól még kétségesség esetén sem szeretünk tágitni. Hogy a Csörsz-árkot eddig még nem ajándékoztuk oda nekik, hanem csak most készülünk ebben is limes Dacicust felállítani, a névnek tulajdonítható, melyet a nép adván ama sáncznak, a műveltebbek nemzeti kegyeletből nem merték azt levenni róla. Pedig hát e sáncz a mint nem római, úgy közvetlenül nem is magyar, csak közvetve. A névből már sokan megkisérlék történetül egész mesét találni ki róla. Ámde őseink még 1075. évben mit se tudtak a Csörsz-árka névről s ezt bizonyítja az I. Géza királyunk által alapított »zasty«i apátság levele, melyben ennek birtokairól olvasható: »Melynek határa kezdődik Nadastygy-nál (= Nádastőgy) a királyi lovak karámjától (az oklevélben: ab area equorum Regis), honnan egyenes irányban Scekszov (= Szikszó) kikötőjén át megy a hosszú völgyig, ezen keresztül Sartuehez (= Sártővéhez), honnan annak kikötőjén át ugyanazon Saar (= Sár) fejeéhez, — — — onnan az Eger (= Eger) patakhoz; innen Geru malmához, melytől ugyanazon Gerunak vizéhez és jön a víz kiönté-

⁵ Hist. metrop. Colocens. Eccl. concinn. studio Steph. Kationa. I. Colocae 1800. p. 42.

ses helyéhez. Innen a bessenyők kútjához — — — innen a nagy árokhoz (ad magnum fossatum), mely Arukszegujig (= Árokszegély) terjed, tart a kis Egurkönyökéig és az Arukszegletéig; innen pedig a fent említett ló-karámhoz.«⁶ Bizonyos, hogy a most leírt határ a Tisza melletti Szikszó iránt ment az Eger patak Maklárnál kiszakadó ágának (mely tehát I. Géza idejében Sár-nak hivatott) torkolatához (Sártőhöz*), melynél fekszik Eger-Farmos. Az Eger patak mentén volt Gerő malma külön csatornán. A kis Eger nem más, mint a mai Dormándnál levő víz, melylyel a Csörsz-árok könyököt képez. Nincs tehát kétség benne, hogy az Árpádtól származó királyaink idejében a Csörsz-árka név még nem volt ismeretes, hanem újabb keletű s őseink egyszerűen csak ároknak vagy nagy ároknak hitták. Az említett Arukszeguj név alatt érthető a mai Ároktő, hol a Csörsz-árka kezdődik a Tisza felől. Hasonlóan ki lehet mutatni, hogy a báciai sánczokra ráragasztott római sáncz nevet őseink nem ismerték, pedig annak eredetéről többet tudhattak volna. Ugyanis IV. Béla 1237. évben Gertrud gyilkosa Peturbánnak elkobzott javait bejáratván, Pétervárad átellenében fekvő Perben helységről mondatik, hogy túl a Dunán van az udvarnokok helysége, »kik az árkon túl tartózkodnak.«⁷ Itt tehát a Péterváradtól a Tisza-Föld-

* Árpádk. Új Okm. tár I. köt. 24. lap.

⁶ Innen a zasty hibás írás lesz zasty helyett s ama apátság sártői lehetett. Helye volt pedig a mai Eger-Farmos táján.

⁷ Fejér Gy. Cod. Dipl. IV. 1, pag. 68

várig menő sáncz van említve. Továbbá 1339. évben a Duna melletti Apatin feletti Földvárnál Ipoltlaka nevű helyről mondatik, hogy határa »folytatódik keletnek a nagy árokhoz.«⁶ Itt tehát az Apatin felett a Duna kiöntéses helyétől kezdődő s Temerinél ugyancsak Tisza-Földvárnak elvonuló másik bácskai sáncz van említve s az oklevél itt se tud római sáncz névről, pedig régi okleveleink az elnevezések megtartásában igen lelkiismeretesekek.

Mindezek szerint a magyarországi sánczok római eredetére történelmi kútfők nyomán következtetéseket vonni nem lehet; mert ellenkezőleg éppen azokból méríthetők az adatok, melyek a római eredetet igen kétszáz teszik. Limes dacicust keresni bennök, kútfők nyomán, ismét nem lehet; mert ha Constantius idejéig a rómaiak azokról mit se tudnak, azután még kevésbbé épülhettek, mert mint hivatkoztam, már Aurelián császár a dáciai gyarmatokat kivitte Moesiába s így oly szabályos és határozott határvonalra, a Tisza, Maros síkjai felől, a rómaiaknak semmi szükségük sem volt.

17. — A másik kérdést illetőleg: léteztek-e már a rómaiak idejében folyóink nagyobb szigetei? erre már mások is feleltek előttem. »Pannoniának Duna szigeteiről semmi bizonyost se tud a régiség; de ismeretes előtte Segestica szigete a Szávában« s ezen kívül Plinius említ még Metubarris nevű szigetet.⁷

A Száva említett szigetét nemcsak a régi írók említik, hanem az feltüntetve van az itineráriákon is, míg

⁶ Fejér Gy. Cod. Dipl. VIII. 5., pag. 271.

⁷ Felső magyarorsz. Minerva 1825. évi f. II. füz. 63. l.

a Duna nagy szigetjeinek nyomát úgy azokon, mint a rómaiak tetteivel foglalkozó íróknál hiába keressük. A Segestica sziget létezése Straboból is kitűnik, de a Duna nagy szigeteiről hallgat, valamint Plinius, ki Noricumról hosszabbap ir s így ezt ismerte, vagy legalább jó értesülésekből irt; és a vele szomszédos Csallóközről mégis szintén hallgat. Ha ezen írók nem említik, tudniok kellene a császárok viselt dolgaival foglalkozóknak, jelesen Dio Cassiusnak, ki mint Felső Pannonia praefektje csak ismerhette volna az ezzel határos nagy szigetet, és hogy ő is hallgat, ennek egyszerű oka: mert akkor még nem létezett. Marcus Antoninusról fel van jegyezve, hogy a Duna bal partján lakó barbarok beütéseieért, Kr. u. 161. évben, elégtételt vevén, a velők kötött békében őket a Dunától távolabbra parancsolja; de az nincs feljegyezve, hogy a több mértföld széles szigetekről is őket kitiltotta, holott, ha ezek léteznek akkor, azt elmulasztania, emberi felfogás szerint, nem lott volna szabad.

Ha a nagyobb szigetek, minő a Csallóköz, Szendrei, Csepel stb. a rómaiak idejében valóban léteznek, azokat figyelembe kell venniük már vízi törvényeik szerint is, még inkább védelmi tekintetéből; mert ha várakat tudtak építeni a Száva szigetére, ez még szükségesebb volt a Dunánál. Ha Flexum (Pozsony, mások szerint Mosony) vagy Bregetium (Szőnyénél) és Quadrata (Öttevényénél) már akkor sziget meillett teküsznek, sokkal jobban ki lettek volna téve a barbarok támadásainak. Nem képzelhető tehát, hogy ezen előnyt sem ezek észre nem veszik, sem a belőlők támadható hátrányokat a rómaiak fel nem ismerik.